

עם סיומה של תחילת הדוך*

מאת
פרופ' אהרון ברק**

בוגרות ובוגרים יקרים,

היום הנכם מצטרפים למשפחת המשפט. המשא והמתן לקראת כריתת הברית ביניכם לבין משפחת המשפט – הסתיים. עתה הנכם צדדים שווי זכויות וחובות לאותה אמנה חברתית המאפיינת אותנו, המשפטנים. מהו תוכנה של אמנה חברתית זו? תנאיה המפורשים זלים, אך תנאיה המשתמעים עשירים וכבדי-משקל. מבין החשובים שבהם, אציין את אלה:

מיהו המשפטן הטוב? – היודע להבחין בין עיקר וטפל. הרואה מבעד אינסוף העובדות והדינים את העיקר, והניגש במישרין להתמודד עם עיקר זה. מושג-המפתח בחשיבה המשפטית הינו מושג הרלוונטיות. היכולת לדעת מהו רלוונטי והיכולת לחתור במהירות לביסוסו ולהוכחתו – זהו אות-ההיכר של המשפטן הטוב. מחקר מעמיק – חשוב הוא. ידע רחב – חשוב הוא. כושר ניסוח – חשוב הוא, אך מעל לכל חשובה היכולת להבדיל בין החשוב לבין הבלתי-חשוב. לא אורכו של הטיעון או של פסק-הדין מעידים על גדולתו של המשפטן. גדולה זו נקבעת על-פי יכולתו להבין ולדעת מהי הנקודה המכרעת וכיצד יש לטפל בה.

מיהו המשפטן הטוב? – המתכנן את מהלכיו. אימפרוביזציה היא חשובה וטובה, אך אין לבנות עליה את המהלך המשפטי. העוסק במשפט כמוהו כמי שמשחק שחמט. עליו לתכנן את מהלכיו מראש. עליו לצפות את תגובתו של הצד שכנגד ועליו להתכונן לה. בחקירה – אל תשאל שאלה, אלא אמ-כן אתה יודע את התשובה עליה. בחוזה – חשוב על הבעיות העשויות להתעורר וקבע פתרון לגביהן. אל תנסח חוזה שיביא לנצחונך במשפט. נסח חוזה שימנע את הצורך במשפט.

מיהו המשפטן הטוב? – בעל אינטואיציה בריאה. אינטואיציה היא אותה תחושה פנימית היוצרת את הקשר בין הבעיה לפתרונה. אינטואיציה היא תנאי חיוני למשפטנות טובה. זו אותה תחושה המובילה אותך בדרך הנכונה, תוך הבחנה בין עיקר וטפל. אינטואיציה היא תנאי הכרחי – אך לא מספיק. אסור שפעילותו של המשפטן תהא כולה אך אינטואיציה. האינטואיציה צריכה להיות מבוקרת. היא חייבת לעבור תהליך של רציונליזציה. היא צריכה להתבסס על ידע ולימוד.

ומכאן לתכונה נוספת של המשפטן הטוב: הוא אינו פוסק לעולם ללמוד. אכן, סיום הלימוד האוניברסיטאי אינו סיום הלימודים. תהליך הלמידה שלכם אינו צריך להיפסק לעולם. עליכם לעקוב אחר הספרות – המקצועית והכללית. בתוך עשר שנים, רוב המשפט של יומיום של היום יתיישן. רוב פסקי-הדין שכתבתי שוב לא תהיה להם חשיבות, וכמידה רבה אנו כותבים על קרת, הנמס עם בוא החוס. מכאן החשיבות הרבה של הלימוד המתמשך. עליכם ללמוד באופן בלתי-פוסק. ושימור-לב: השינוי אינו רק בדינים הספציפיים. אך טבעי הוא שאלה ישתנו במהירות. השינוי הוא גם בתפיסות-יסוד, גם

* דברים בטקס הענקת תארים למוסמכים ולבוגרים של הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב, טקס שהתקיים ב-28.5.91, בקריית האוניברסיטה, רמת-אביב.
** שופט, בית-המשפט העליון.

בתורת-משפט. כל אלה מחייבים לימוד שוטף ומתמיד. במיוחד אני מציע לכם לעיין בספרות על תורת-המשפט ועל פילוסופיה כללית. זהו הבסיס לחשיבה האנושית. זהו הבסיס לחשיבה של המשפטן. זו התשתית שעליה ייבנה המבנה האישי שלכם. קיראו ועיינו בפילוסופיה – זוהי אולי העצה הפרקטית ביותר שאני יוכל להשיא לכם. קיראו ועיינו בספרות שאינה משפטית. המשפט הוא חלק מהתרבות שלנו. הוא חלק מהחיים. הוא חלק מהמבנה הלאומי. עמד על כך השופט אגרנט בבג"צ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר הפנים, באומרו:

"הלא זו אכסיומה ידועה, שאת המשפט של עם יש ללמוד באספקלריה של מערכת החיים הלאומיים שלו."

עליכן אסור לו, למשפטן, לנתק עצמו מהתרבות ומהחברה שבה הוא חי. בין משפט לבין חברה קיימים כלים שלובים. המשפט הוא אמצעי להשגת יעדים חברתיים. המשפט הוא פרי של תרבות נתונה. הרוצה להבין את המשפט צריך להבין את העם. אפילו אנו, השופטים של בית-המשפט העליון, שאומרים עלינו כי אנו יושבים באולימפוס, זהו אולימפוס בהרי ירושלים, ולא בהריה של יוון. משפטן המנותק מעמו – מנותק ממשפטו. רק מי שמבין ויודע את ההיסטוריה של העם, את הכוחות החברתיים הפועלים בו, את הבעיות העומדות לפניו ואת הרקע החברתי והתרבותי, רק מי שיוודע כל זאת יוכל להבין את המשפט של העם.

עמדותי על הצורך שהאינטואיציה תעבור רציונליזציה המעוגנת במידע ובבסיס פילוסופי. דבר זה מביא אותי לתכונה נוספת של המשפטן הטוב – ההיגיון. הפעילות המשפטית היא פעילות הגיונית, כלומר, פעילות הנערכת בעזרת ההיגיון. היכולת החשובה ביותר של משפטן היא היכולת לחשוב ולקיים חשיבה הגיונית. חוכמתו של המשפטן הטוב אינה לפתור את הבעיות שנפתרון בעבר. חוכמתו היא ביכולתו לפתור את הבעיות שטרם נפתרו. לשם כך הוא חייב לחשוב. אם תכנון מראש היא המסגרת, הרי החשיבה מראש היא האמצעי. משפטן ההולך בדרך הסלולה רק משום שהיא סלולה סופו שלא יידע לאן ללכת כאשר יגיע לדרך שאינה סלולה. גם בחלקים הסלולים על המשפטן לחשוב ולהשתכנע כי אכן זו הדרך הראויה. ספרי מלומדים, אסמכתאות, פסקי-דין – כל אלה אינם שקולים כנגד טענה הגיונית פשוטה. אנחנו שוכחים זאת, אך המשפט מעמיד ביסודו את הפתרון ההגיוני: Common Law is common sense. אם ההיגיון הוא לצידיך – גם מאות פסקי-דין נוגדים לא יוכלו לך.

אך משפט אינו רק היגיון; הוא גם רגש. לא רק השכל, אלא גם הלב הוא כלי חשוב לעבודת המשפטן. המשפטן עוסק בחיים, והחיים אינם רק מוח, אלא גם לב. ברוב המקרים, הפתרון הנכון הוא זה העולה בקנה אחד עם ההיגיון ועם הרגש גם יחד. פתרון הנוגד את תחושת הלב הינו לרוב פתרון לא-נכון. לרוב – אך לא בכל המקרים. עליכן, אם הרגש מוביל אותך לפתרון, תן להיגיון לבדוק אותך. ואם ההיגיון הוביל אותך לפתרון, תן לרגש לבדוק אותך. וכאשר ההיגיון סותר את הרגש, מה יעשה המשפטן הטוב? יבחר בפתרון הצודק, אותו פתרון שיש בו לרוב מזיגה בין היגיון לבין רגש. איזהו המשפטן הטוב? – שאינו פורמליסט. פורמליזם לענייננו הוא הגישה שלפיה ניתן לגבש מלשון הטקסט המשפטי בלבד את מובנו. אין לך טעות גדולה מזו. הלשון של

הטקסט קובעת את גבולותיו. היא אינה קובעת את התוכן שיינתן למה שמצוי בתוך הגבולות. הלשון של הטקסט היא לעולם נקודת-הפתיחה, אך לעולם אינה נקודת-הסיום. סביב הלשון ישנה התכלית. הלשון היא החומר. התכלית היא הרוח. אכן, המשפט כולו בנוי על מתת מתמיד בין גוף הדוך לבין נשמתו. הפורמליסט סובר כי חזות הכל היא בצורה ובמילים, ולא היא. המשפטן הטוב הוא זה המכיר, כי הפתרון המשפטי הוא לעולם שילוב בין המילים לבין ההיגיון הנורמטיבי, בין גוף לבין נשמה. נשמת המשפט, ולא רק לשונו, קובעת את משמעותו. משפטן ההולך שבי אחר הלשון – המשפטן הפורמליסט – אינו עוסק במשפט כעניין חי. הוא עוסק בקברי המשפט. כמובן, הלשון חיונית. אין לתת למשפט מובן שלשונו אינה סובלת. אך מבין המובנים השונים שהלשון סובלת, יש ליתן אותו מובן המגשים את נשמת המשפט. מכאן גם הגישה כי לא לכל הבעיות המשפטיות יש פתרון אחד ויחיד. המשפטן הטוב מודע למציאות נורמטיבית זו. ישנם פסקי-דין, שבהם גם דעת-הרוב וגם דעת-המיעוט אפשריות הן. המשפטן הטוב מודע לכך, כי לעיתים הפתרון של הבעיה המשפטית אינו "נתון" שאין להתווכח עימו, אלא חומר היולי, שניתן לעצב את דמותו בהתאם לצרכים. הרציונליות והלב – עליהם עמדת – צריכים להיות מכוונים לא רק לגילוי המשפט, אלא גם להמצאתו, שכן הפעילות של המשפטן במשפט אינה רק גילוי. יש בה גם המצאה ויצירה. המשפטן אינו עוסק רק בחשיפת היש. הוא עוסק גם ביצירת יש מאין.

אכן, המשפטן הטוב מודע לכך, כי בצד כללי המשפט ישנם עקרונות המשפט. אלה קובעים את "האני מאמין" של שיטת המשפט. ביסודם עומדים האדם וזכויותיו והחברה וזכויותיה. כבוד האדם, זכותו לביטוי, לתנועה, לעיסוק, להתאגדות, לשביתה ולחופש אישי; החברה – בטחונה ושלומה – כל אלה הם עקרונות משפט האופפים את הכלל המשפטי. מהם הוא יונק את חיותו. הם המקשרים אותו למרכזי התודעה הלאומית. משפט ללא עקרונות הוא משפט מת. עקרונות המשפט הם הנופחים במשפט את חייו. המשפטן הטוב מבין, כי כל בעיה משפטית צריכה לקשור עצמה לעקרונות-היסוד של המשפט. בצד המיקרו של הבעיה המשפטית האינדיווידואלית עומד המקרו של עקרונות-היסוד. אפילו החוזה הפשוט ביותר הוא אך ביטוי לעקרונות-היסוד בדבר האוטונומיה של הרצון הפרטי, ואפילו מעשה הנזיקין האלמנטרי ביותר הוא ביטוי לעקרונות-היסוד בדבר החופש האישי מזה ושלמות הרכוש והגוף מזה. בכך בא שוב לידי ביטוי השוני בין המשפטן הפורמליסט לבין המשפטן שאינו פורמליסט. הראשון אינו מכיר בעקרונות-היסוד או ממעיט בחשיבותם, ואילו האחרון מכיר בתפקידם המרכזי בחיי המשפט. כמשפטים טובים, הכירו בחשיבותם המרובה של עקרונות-היסוד. ושוב: לא ברוחות-שעה חולפות ולא בהיסטריה ההמונית; לא ברוחות השוק, ולא בדרישות הפופולריות – לא אלה הם עקרונות-היסוד. עקרונות-היסוד הם הבסיס והמשותף. הם העקרוני והמרכזי. הם הקשורים בטבורם לתפיסות-היסוד של המשפט והשיטה, אשר במרכזם עומד האדם – על זכויותיו וחובותיו. עקרונות-היסוד יובילו אתכם לעיתים לכיוון אחד. בחרו בפתרון זה, המתבקש מעקרונות-היסוד. אך לעיתים יצביעו עקרונות-היסוד על כיוונים שונים ומנוגדים. אכן, מתכונתם של עקרונות-היסוד היא שהם סותרים לעיתים זה את זה. ליד התיזה עומדת האנטי-תיזה. עקרונות-היסוד ניצבים לפנינו וזוגות, וזוגות של ניגודים. חופש הביטוי מתנגש בשלום הציבור או בכבוד האדם; חופש התנועה מתנגש בזכות הקניין; חופש הפעולה מתנגש בקדושת החיים. הפתרון של התנגשות זו אינו בנצחוננו של הערך האחד על השני ובסילוקו של הערך המובס. הערכים כולם

חשובים הם לנו, ואיננו רוצים באובדנם. הפתרון של ההתנגשות הוא במתן משקל לערכים המתנגשים ובניסיון למצוא פתרון שיעלה עימם בקנה אחד. אכן, ערכי היסוד הם בעלי ערך יחסי, לא ערך מוחלט. מושג המפתח הוא איזון. במשפט יש איזון ושקילה והתחשבות בשקולים השונים. כמשפטנים טובים, היו ערים לצורך זה באיזון. במשפט, כמו בחיים, אין הכל או לא-כלום. יש צורך מתמיד לראות את התמונה על כל מורכבותה, תוך מתן משקל ראוי למרכיביה השונים ותוך איזון ביניהם בנקודת-ההכרעה. אכן, החשובה שבתורות-המשפט היא תורת-המשפט של הערכים, והיסוד החשוב בתורת-משפט זו הוא בתורת-האיזון. ההוויה המשפטית בנויה כולה על איזון. על איזון בין צורכי הכלל לבין צורכי הפרט; על איזון בין ביטחון משפטי לגמישות משפטית; על איזון בין יציבות לבין תנועה. המשפטן הטוב אינו מחפש פתרון בקצוות. הוא מחפש את נקודת-האיזון. הוא רוצה להגן על הפרט תוך מתן אפשרות לכלל להתקיים: חוקה וחכיות אדם אינם צריכים לשמש מרשם להתאבדות לאומית. הוא רוצה לקיים שינוי, אך מבקש שהשינוי לא יפגע ביציבות. יציבות בלא שינוי היא שקיעה. שינוי בלא יציבות הוא אנרכיה. עלינו לקיים שינוי תוך יציבות. כל אלה ניתן להשיג באמצעות האיזון הנדרש בין הערכים והאינטרסים המתחרים. כמובן, איזון אינה מלת-קסם. זוהי מטפורה. מאחוריה עומדת הכרעה מודעת של המשפטן באשר לסדר-העדיפויות הלאומי. היו מודעים לצורך זה באיזון בין ערכים מתחרים. צבעי המשפט, כצבעי החיים, אינם שחור-לבן.

מבין הערכים הבסיסיים שאליהם יש לפנות, חשובים הם ערכי-היסוד של מורשתנו היהודית – זו מורשת-ישראל. הננו עם עתיק. שורשינו נעוצים במסורת ארוכת-שנים. דברי הנביאים מעצבים גם כיום את דמותנו כעם וכמדינה. מערכת החיים הלאומיים שלנו מבוססת, בין השאר, על עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת-ישראל – המורשת העתיקה והחדשה – בתנועתה על פני ההיסטוריה. זאת ועוד: חיים בתוכנו, כאזרחים שווי זכויות וחובות, בני-מיעוטים. גם להם תרבות עשירה ומסורת מפוארת. גם בעקרונות-היסוד של מסורת זו עלינו להתחשב, כגבשנו את עקרונות-היסוד של משפטנו הלאומי.

המשפטן הטוב שואף לאמת, לצדק ולשוויון. הוא שואף לאמת – הן בגיבוש העובדות והצגתן והן בעיצוב הדין ובפיתוחו. חיפוש האמת חייב להיעשות בכל אתר ואתר. אין לבנות מערכת יחסים – בין אדם לחברו, בין אדם לתברתו, בין צד לבית-המשפט – על אדני-שקר. אכן, מטרת ההליך השיפוטי – האזרחי או הפלילי – הוא גילוי האמת. האמת בין יחיד לבין יחיד; האמת בין היחיד לבין המדינה. עם זאת, האמת אינה הערך היחיד. לא נסכים שהמשטרה תפעיל כוח על חשוד כדי להוציא ממנו את האמת. לפנינו שוב פעולתו של עקרון האיזון. לצידה של האמת עומד הצדק. אכן, כמשפטנים, אתם מצויים על המשפט. בית-המשפט הגבוה לצדק (הבג"צ) הוא בית-משפט גבוה למשפט – לא לצדק. איננו רשאים ליתן צדק ללא משפט. צדק ללא משפט אינו משפט ואינו צדק. צדק ללא משפט הוא שרירות, הפליה ופגיעה בשוויון. אך במסגרת המשפט – עשו צדק. במסגרת האופציות שהמשפט מעמיד – בחרו באופציה הנראית כצודקת ביותר. אסור לאפשר פער גדול מדי בין משפט לבין צדק. משפט ללא צדק הוא גוף ללא נשמה. הצדק הוא אחד מערכי-היסוד – אולי החשוב שבהם – האופפים את הכללים המשפטיים. זהו צדק בין יחיד ליחיד, זהו צדק בין היחיד לחברה; זהו צדק מתקן וצדק מחלק. כאן, יותר מבכל תחום אחר, עשוי לבוא לידי ביטוי הקשר בינינו לבין מורשתנו. בצד האמת והצדק – בא עקרון השוויון. זהו השוויון בין בני כל הדתות והעדות והלאומים. זהו השוויון בין בני-

אדם, בתור שכאלה, העלו ערך זה על נס דגליכם. אין כחוסר שוויון המשחית את החברה. אין כשוויון – המאחד את כולנו לחברה אחת.

המשפטן הטוב מודע לכך כי אין חללים שאין בהם משפט. במקום שבו קיימת חברה – שם יש משפט. המשפט נוקט עמדה לגבי כל פעולה ופעולה שלנו וקובע לגביה אם היא מותרת או אסורה. גם כאשר אנחנו חופשיים ממשפט – כגון לגבי מחשבותינו וחלק מפעולותינו – הרי זה משום שהמשפט מכיר בחופש זה. רק המשפט הוא הקובע חופש ממשפט. אכן, מבחינתנו כמשפטנים, עולמנו הוא עולם נורמטיבי. אנו חיים בעולם שכולו נורמטיבי. מבחינתו של המשפטן – המשפט בכל. אך המשפט אינו הכל. המשפט אינו מטרה: הוא אמצעי בלבד. המשפט הוא אמצעי אשר בעזרתו מגשימה חברה את מטרותיה. במרכז חיי המשפט לא עומד המשפט, אלא האדם. כל אדם – קטן כגדול, עבריין ונקי־כפיים, שנוא ואהוב. איכותם של חיי חברה וחוסנם מתבטאים לא באופן שבו היא נוהגת עם הגדול, נקי־הכפיים והאהוב; איכות החיים של החברה מתבטאת באופן שבו היא נוהגת בבני־השוליים, העבריינים, האוייבים או חסרי־הכל. כמשפטנים – עליכם לדאוג כי המשפט, כאמצעי, יהא מכוון להשגת מטרות ראויות. עליכם לפעול למניעת השימוש במשפט למטרות הפוגעות בעצם התכלית אשר לשמה קיים המשפט. אנו מרבים לדבר על שלטון־החוק. אנו משבחים את שלטון־החוק. אך אין לשכוח כי חוק יכול להיות רשע ושלטון־החוק יכול להיות שלטון־הרשע. עליכן עלינו לקדם את שלטונו של החוק הראוי – זה החוק המאזן בצורה ראויה בין צורכי היחיד לבין צורכי הכלל. המשפטן הטוב הוא זה שבידו הכלים, הידע, ההיגיון, הלב והאינטואיציה, המביאים אותו ליצירת אותו איוון ראוי בין הפרט וחירותו לבין הכלל ובטחונו, בין צדק ליחיד לבין צדק לכלל.

המשפטן הוא נאמן. הוא נאמן של הלקוח; הוא נאמן של בית־המשפט, הוא נאמן של הציבור. עליו להפעיל את הכוח הנתון בידו לשם הגשמת נאמנות זו. תוכנה של נאמנות זו משתנה על־פי מהותה. במרכזה – הנאמנות ללקוח. כאן חייב כל אינטרס אישי להתגמד לעומת האינטרס של הלקוח. רכושו וחיינו בידיכם, ועליכם לפעול כאשר אינטרס זה עומד לנגד עיניכם. בצד הנאמנות ללקוח עומדת הנאמנות לבית־המשפט. לפני חלה חובת גילוי מלאה – כפי שעקרון תוס־הלב דורש. אך בצד שתי נאמנויות אלה עומדת הנאמנות לציבור, לעם, למדינה. העמידו את האינטרס שלה בראש דאגותיכם. בקשו לתת – ולא לקחת. אל תכניסו עצמכם לבולמוס הרדיפה אחר החומר. המדינה זלה ומקורותיה דלים. קישרו גורלכם עם גורלה של המדינה. עם כל חסרונותיה – אחרת אין לנו. למענה לחם העם לדורותיו. בידכם היא כפיקדון יקר. וביחסים ביניכם לבין שאר בני הציבור וביניכם לבין עצמכם – פעלו בהגינות. אתם פרחי־הכהונה של החוק – שימרו על החוק. אל תפרו אותו, בגדולה כבקטנה. היו מופת לוולתכם, שכן אם אתם תזלזלו בחוק ותפרו אותו – מה יגידו האחרים? היו דוגמא אישית לאזרחות טובה. גלו סובלנות ביחסים בין בני־אדם. כל אדם – עולם הוא בפני עצמו. כבדו אוטונומיה זו של היחיד. יש בינינו דתיים וחילוניים; לא נוכל לשכנע זה את זה בצדקת עמדותינו; אך נוכל לקיים בינינו יחסים הוגנים של חיים משותפים. לא נזלזל זה בזה. נכיר בייחוד של זולתנו ובזכותו להישאר כזה. וגם אם האחר אינו סובלני כלפינו – נהיה אנו סובלניים כלפיו. הסובלנות היא הדבק המאחד אותנו.

האמנה אשר אתם כורתים היום – הכרית ביניכם לבין המשפט – מטילה עליכם תפקיד קשה. עליכם לפעול בהיגיון וברגש, תוך הבחנת העיקר מהטפל; עליכם להכיר את לשון הגורמה ואת כוחה, את הכלל המשפטי ואת עקרונות המשפט; עליכם לאזן בין צורכי

היחיד לבין צורכי הכלל, תוך נאמנות ללקוח, לבית המשפט ולמדינה. עליכם להיות דוגמא לאזרחות טובה, תוך שעליכם לפעול בסובלנות להגשמת האמת, הצדק והשוויון. כל זאת תוכלו לעשות רק אם תחושו עצמאים וכבולים גם יחד. עליכם לחוש עצמאות במחשבתכם. כוח היצירה – שלכם הוא. חכמי המשפט והשופטים – בעלי ניסיון הם, אך כוחם אינו במעמדם אלא בתבונתם, ולתבונה אין סימן היכר פורמלי. תבונתכם שלכם היא כוחכם. אל תתכופפו כנגד בעלי מרות – אנשי שלטון, שופטים, פרופסורים. רק כוח הרוח, כוח התבונה – אותו יש לספוג וכנגדו יש להתכופף. אך בצד העצמאות, עליכם לחוש בכבילה. כבילה למערכת אשר אתם חברים בה; כבילה לעקרונות היסוד, כבילה ל"אני מאמין" של העם והמדינה וכבילה לאותה תחושה פנימית הבאה ואומרת לכם – גם בהיעדר הוראה בדין – "זאת איני צריך לעשות. זה אינו הוגן. זה אינו ראוי."

שכן, זאת עליכם לדעת: אתם, המשפטנים הצעירים, תהוו את חוד החנית לשינוי חברתי. המשפט הוא אמצעי לחברה טובה יותר. אתם תהוו את נושאי הדגל במאבק זה. השתתפו במאבק זה. אל תניחו לטרדות היום לספוג את כל זמנכם. גלו עירנות חברתית. עשו זאת במסגרות השונות הפתוחות לפניכם – בקהילה, בעיר, באיגוד המקצועי. השתתפו במאבק הפוליטי. אל תראו בפוליטיקה מלה גסה ואל תראו במפלגה גוף ששומר נפשו ירחק ממנו. המבנה החברתי שלנו מבוסס על פעילות פוליטית. המפלגה היא יחידה קונסטיטוציונית. מי מכם המוכשר לכך ראוי לו שישירת את עמו בפעילות מפלגתית ובפעילות פוליטית. המפלגה היא סימן היכר לדמוקרטיה. הכנסת היא בית המחוקקים שלנו. עלינו לגלות כבוד והערכה לגופים אלה. עלינו להחזיר לתוככם את עקרונות היסוד שעליהם חונכנו. אין כמשפטן מסוגל לפעול כראוי במסגרות אלה. הוו דוגמא לאחרים – בסובלנות ובהבנת נקודת המבט האחרת. אם אכן לבעיות משפטיות רבות יש יותר מפתרון אחד, הרי נובע מכאן שהדין אינו תמיד עימכם. תיתכן גם נקודת מבט אחרת, נכונה אף היא. היו נאמנים לעקרונות היסוד של המדינה. העמידו את האדם – כל אדם – במרכז חייכם, אך היו גם מודעים לכך כי האדם חי בחברה, ועל המסגרת החברתית יש להגן. אסור שזכויות אדם ייהפכו קרדום לכיליון לאומי. אף כאן נדרש אותו איזון עדין, השומר על שיווי המשקל של קיומנו הלאומי.

היום סיימתם פרק נוסף בחייכם. אחרי בית ספר והצבא, באה עתה חוליה נוספת לסיומה. אך זהו אך סיומה של תחילת הדרך. בעתיד תצטרפנה חוליות נוספות. זיכרו, כוחה של השרשרת ככוחה של החוליה החלשה ביותר. מי ייתן והחוליה שאותה סיימתם היום תהיה החזקה בחוליותיכם.

היום אתם מתחילים חיים במשפט. הלוואי שהמשפט ייתן לכם חיים.